

УДК 477 «1917/1920»

Ю. С. Митрофаненко

Первозванівська ЗШ I–III ступенів (Кіровоградська обл.)

**ДУХОВНО-КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ У СВИТОГЛЯДІ
ТА ДІЯЛЬНОСТІ ОТАМАНІВ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРІОДУ
1917–1920 рр.**

Розглянуто ставлення українських повстанських отаманів революційної доби 1917–1920 рр. до релігії, освіти, мистецтва.

Ключові слова: отаманщина, повстанство, махновщина, отаман, отаманські формування, освіта, релігія, мистецтво.

Рассмотрено отношение украинских повстанческих атаманов революционного периода 1917–1920 гг. к религии, образованию, искусству.

Ключевые слова: атаманщина, повстанчество, махновщина, атаман, атаманские формирования, образование, религия, искусство.

Attitude ukrainian insurgent atamans of revolution period 1917–1920 to religion, education, art was considered.

Key words: atamanship, insurgent, makhnovship, ataman, atamans group, religion, education, art.

Тема статті є актуальною з огляду на недостатньо досліджений аналіз повстанського руху духовних цінностей отаманів. Певною мірою вони розглядаються лише в контексті їх військової та суспільно-політичної діяльності. Лише невелика частина істориків приділяє увагу аналізу цього аспекту повстанського руху. Це стосується докторів В. Чопа [16, 17], В. Лободаєва [6], Т. Цимлякової [15], Ю. Митрофаненка [7, 8].

Революційна доба створила своєрідний тип військової контреліти – повстанських ватажків, яких за традицією в Україні іменували отаманами. Навколо харизматичної особистості формувалася загін, який у подальшому перетворювався на своєрідну «приватну армію», фанатично віддану своєму командиру. Подібні утворення революційної доби в Україні називали отаманськими формуваннями, які залежно від змісту своєї діяльності формували явища «повстанства» чи «отаманщини».

Нерегулярні збройні загони, які діяли в Україні в буремну добу, за ідеологією поділялися на чотири групи: національні, анархічні, більшовицькі, кримінальні. Імперативом кожної групи було встановлення своєї системи цінностей шляхом ліквідації ворожих. Вибір ідеології рушійними силами збройної групи визначався світоглядними

переконаваннями отамана. Саме рівень духовності виявляв різницю між повстанством та отаманщиною. Для представників повстанського руху були властиві патріотизм, героїзм, самопожертва, боротьба за досягнення прогресивних національних та суспільних ідеалів. Отаманщина, за влучною характеристикою знаного дослідника В. Солдатенка, була уособленням збройної боротьби за вузькокорпоративні, корисливі інтереси з неясними або свідомо прихованими цілями та призводила до застосування практики терору проти цивільного населення та єврейських погромів [10, с. 19].

За умов падіння моралі та знецінення вартості людського життя цікавим є аналіз ставлення отаманів до проблем духовності, питань освіти, мистецтва, релігії, до представників творчої інтелігенції. При цьому годі й шукати у діяльності повстанських груп певну систему поглядів на питання духовно-культурних цінностей. Кожен отаман мав свій індивідуальний підхід, який визначався рівнем його освіти, виховання, особистих симпатій, а іноді й настроєм.

Феномен «множинної суверенності» призвів до ситуації, коли у сфері впливу «отаманського права» опинилися церкви, музеї, театри, заклади освіти. Ставлення до культурної спадщини з боку повстанських ватажків було різним. А образ отамана-вандала, грабіжника та руйнівника, створений радянською ідеологією, не повною мірою відповідає дійсності.

Іноді саме необхідність захисту духовних цінностей була причиною створення отаманського загону. Зокрема це стосується виникнення військової організації Холодноярської республіки. У 1917 р. на прохання ігумені Мотриного монастиря захистити скарби від солдат-дезертирів було створено відділ самооборони с. Мельників, який сформував та очолив місцевий вчитель Олекса Чучупака. Протягом всього періоду визвольної боротьби давній монастир знаходився під захистом холодноярців, незважаючи на ідеологічні розходження між частиною послухників та повстанцями. Ю. Горліс-Горський згадує про конфлікт холодноярців з ігуменею монастиря. Етнічна росіянка за походженням, вона забороняла церковну службу українською мовою, ігноруючи факт охорони монастиря українськими повстанцями [4, с. 35]. Поваги заслугує факт невтручання отаманів-холодноярців у церковні справи. Питання про заміну ігумені священником проукраїнської орієнтації ніколи не піднімалося, хоча культова споруда перебувала у зоні їх реального впливу.

Але далеко не всі повстанські ватажки виявляли подібну толерантність. Наприклад, Й. Біденко – отаман, який тривалий час безконтрольно для Директорії панував на Волині, – знищив цінну велику бібліотеку Ізяславсько-Городищенського монастиря, яка складалася виключно із російських книжок. За даними М. Середи, полковника

армії УНР, автора численних біографічних нарисів про українських отаманів, Й. Біденко спочатку висловив докір ігумені за збереження такої літератури, а потім наказав козакам спалити всі книги [10, с. 18].

Помітна різниця у ставленні українських отаманів до культурних цінностей. З інших акцій отаманів Холодного Яру привертає увагу посвята зброї повстанців та благословення їх на боротьбу з ворогами України патріотично свідомими священиками.

Увагу до релігійних почуттів повстанців національного спрямування підтверджує документ, знайдений в Галузевому Державному архіві СБУ. В справі отамана Левченка зберігся текст присяги українського повстанця, складений у відповідності до релігійних уподобань християн, іудаїстів, магометан. Зокрема, присяга для вояка-єврея на вірність Україні розпочиналася словами: «Обіцяю і клянусь Господом Богом Ізраїля і чистим серцем служити...» [3, арк. 7].

Інший документ засвідчує суворі вимоги до священиків, призначених у військові частини армії УНР. Деякі отамани самовільно обирали до своїх частин панотців без згоди Головної Управи Військового Духовенства. Керівництво Дієвої армії УНР вимагало негайно звільнити їх з огляду на можливий негативний вплив, який вони могли справляти на свідомість вояків [13, арк. 22].

Окремі командири військових частин армії УНР намагалися вплинути на свідомість своїх вояків засобами естетичного виховання. Одним з таких був Роман Самокиш – командир полку Січових Стрільців «Вільних козаків». Це була доволі боєздатна військова одиниця, яка в січні 1919 р. відбила у махновсько-більшовицьких військ Катеринослав і протягом місяця утримувала його під владою Директорії. Р. Самокиш мав чудовий голос, певний час навіть був у складі театральної трупи, гастролуючи разом із М. Заньковецькою, П. Сакаганським, О. Мар'яненко [7]. Під час перебування його полку в Катеринославі для вояків влаштовувалися лекції з історії України та Запорозжя за участю Д. І. Яворницького, концерт кобзаря Ф. Часника. Системність подібних заходів підтвердив аналіз звітів Інформбюро армії УНР. В одному з люневих звітів зазначалося: «Полк стоїть у м. Кодима. Настрій козаків гарний, ставлення до старшин добре. Для козаків полку читаються лекції, влаштовуються вистави. Зараз у навколишніх селах проводиться вербовка козаків до полку, яка проходить досить успішно» [14, арк. 194 зв.].

Вельми оригінальним було ставлення до музейних цінностей з боку відомого отамана Юхима Божка. Ідеєю його життя було відродити Запорізьку Січ. Першою акцією було формування військової частини. Для цього, на думку отамана, були потрібні справжні козацькі клейноди. Він звернувся до директора музею імені Поля з про-

ханням видати йому оригінальну булаву з багатих музейних колекцій. Далі починається різнобій у свідченнях. Одні дослідники стверджують, що Д. Яворницький з розумінням поставився до намірів Ю. Божка і видав йому булаву, підкреслюючи, що іноді траплялися випадки видачі музейних експонатів [15, с. 39].

Є й інша версія. Письменник П. Панч згадував, що під час однієї з екскурсій Д. Яворницький поскаржився, що отаман Божко вкрав у нього булаву, не діставши згоди [12, с. 99]. Ця інформація підтверджується усними джерелами, з яких відомо про візит у 1919 р. до Ю. Божка представників катеринославської влади та музейних працівників, які намагалися переконати його повернути булаву, але отаман відмовився [9].

Цікавими були стосунки Д. Яворницького із представниками Революційної повстанської армії махновців, які тривалий час перебували в Катеринославі. Зустріч Дмитра Яворницького з Нестором Махно відбулася восени 1919 р. після другого захоплення Катеринослава повстанцями. Причиною зустрічі стали напади вояків махновської армії на музей. Спочатку вони намагалися реквізувати цінні музейні експонати, погрожуючи директору смертю. Іншого разу невідомі вчинили напад на будинок вченого, а самого Д. Яворницького жорстоко допитували, вимагаючи показати схованку золотого скарбу [1, с. 29–30]. Можливо, що саме після цього професор почав шукати зустрічі з «батьком».

Як свідчить П. Аршинов, Нестор Махно давно цікавився історією [2, с. 51], тому, зустрівшись з Д. Яворницьким, попросив ознайомити його з експозиціями музею. Екскурсія справила враження. Директор музею отримав від Н. Махна охоронну записку для захисту артефактів, 10 тис. крб і ордер на постачання 200 пудів дров для опалення приміщення. Отже, як узагальнює Цимлякова, Д. Яворницький і Н. Махно не тільки порозумілися, а й вдалися до спільних заходів зі збереження музейних предметів [15, с. 39].

На цьому зв'язки між Д. Яворницьким та Н. Махно не припинилися. У другій половині 1919 р. у середовищі махновського руху почався процес його спонтанної українізації, пов'язаний з більш масштабним процесом пробудження самосвідомості української нації, а також із впливом на Нестора Махна його дружини Г. Кузьменко, вчительки української мови та літератури за фахом, голови «Просвіти». Тому Н. Махно при нагоді вдавався до кроків по підтримці махновського руху з боку освіченої української громадськості, намагався продемонструвати свій інтерес до стану освіти і культури. Тому сприяння професору Д. Яворницькому було певною мірою логічним продовженням цих кроків. Бо, окрім прагнення до збереження музейних цінностей, Махно був зацікавлений у підтримці свого руху з боку зна-

ного інтелектуала-українофіла, а також намагався змінити ставлення своїх бійців до знаного історика. Для пересічного вояка повстанської армії Д. Яворницький був не речником української ідеї і не видатним істориком, а «буржуєм», носієм «міської зарази», своєрідним колаборантом, який свою любов до народу і його історії сумішав зі співробітництвом із царизмом та російською бюрократією [16].

Наступним кроком у взаєминах із повстанцями мала стати лекція Д. Яворницького для махновців з історії запорозького козацтва та рідного краю. Однак вона не відбулася, бо повстанці залишили місто. Хоча відомо, що Дмитро Іванович практикував подібні заходи.

Цікавим виглядає припущення історика В. Чопа, що отаманщина – «новітня вольниця, породжена тим же самим народом, що свого часу породив вольницю запорозьку», – змусила Д. Яворницького змінити своє романтичне, ідеалістичне ставлення до козацтва. У махновському русі були виразно присутні традиції запорозького козацтва, зокрема його негативні риси – низький рівень духовно-культурних цінностей, гульгтяйство, побутовий антисемітизм, пияцтво, випадки вандалізму тощо. В. Чоп висуває думку, що це не могло не вплинути на вченого. Спостереження за махновцями, порівняння їх поведінки зі згадками про негативні факти і розбишацькі дії запорозьців змусили професора критичніше поставитися до своїх попередніх оцінок запорозького козацтва, що, на думку дослідника, позначилося на останніх працях Д. Яворницького [13].

Не можна оминати увагою також культурно-просвітницькі спроби Н. Махна, пов'язані з організацією оригінальної системи освіти на території Махновії. В. Чоп доводить, що в 1919–1920 рр. махновці мали наміри провести повномасштабну освітню реформу [17]. Її реалізацію було доручено створеній у складі Культпросвітнього відділу шкільній секції, яку очолила Г. Кузьменко.

Основні ідеї реформи полягали у створенні «вільної школи», відокремленої від держави. Фінансове забезпечення шкіл було покладено на органи місцевого самоврядування, хоча іноді сам Н. Махно жертвував на потреби освіти значні суми. З метою ліквідації безграмотності «батько» змушував вчитися своїх бійців, уникаючи впливу на їх успішність. Вибір мови навчання був за місцевим населенням, в цьому питанні махновці були більш демократичними, ніж офіцери Білої армії, які просто забороняли навчання українською мовою. Як і більшість анархістських експериментів, освітня реформа анархістського зразку не була реалізована, але певних успіхів досягти таки вдалося. В. Антонов-Овсієнко, який відвідав Гуляй-Поле у травні 1919 р., назвав махновську столицю «одним із найбільш культурних центрів Новоросії» [17].

Наведені факти дозволяють спростувати стереотипне уявлення про українських отаманів як про особистостей, що не мали духовно-культурних цінностей або таких, що не розуміли їх вартості для майбутніх поколінь. Звісно, рівень духовності серед членів отаманських формувань не був високим, однак і цілковитими вандалами їх назвати складно. Загалом важко підвести діяльність отаманів у духовно-культурній сфері під спільний знаменник, домінуючим був фактор особистого ставлення до цієї важливої сфери буття людського соціуму революційної доби 1917–1920 рр.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С.* Енциклопедист козаччини / С. Абросимова // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4.
2. *Аршинов П.* История махновского движения (1918–1921 гг.) / П. Аршинов. – Запорожье, 1995.
3. Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ). – Ф. 5, спр. 66646, т. 22.
4. *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр / Ю. Горліс-Горський. – Дрогобич, 2006.
5. *Гусейнов Г.* Піщаний Брід та його околиці / Г. Гусейнов. – Д., 2007.
6. *Лободаєв В.* Революційна стихія (Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.) / В. Лободаєв. – К., 2010.
7. *Митрофаненко Ю. Д. І.* Яворницький та отамани Ю. Божко і Н. Махно / Ю. Митрофаненко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 113–118.
8. *Митрофаненко Ю.* Роман Самокиш (Самокишин) у революційних подіях на Катеринославщині / Ю. Митрофаненко, Т. Цимлякова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2007. – Вип. 4. – С. 53–63.
9. Польові авторські дослідження (ПАД) Фоменка Ю.
10. *Середа М.* Отаман Біденко / М. Середа // Літопис Червоної Калини. – Ч. 6. – С. 17–20.
11. *Солдатенко В.* Революційна доба в Україні 1917–1920 роки / В. Солдатенко. – К., 2011.
12. Сучасники про Д. І. Яворницького / упорядн. М. Чабан. – К., 2006.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1078, оп. 1, спр. 91.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 1078, оп. 1, спр. 48.
15. *Цимлякова Т.* До біографії Д. І. Яворницького / Т. Цимлякова // Грані. – 2005. – № 5. – С. 37–40.
16. *Чоп В.* Ставлення до махновського руху з боку істориків запорозького козацтва Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького / В. Чоп // Режим доступу до ст.: www.makhno.ru
17. *Чоп В.* Освітня реформа батька Махна / В. Чоп // Режим доступу до ст.: www.makhno.ru.

Надійшла до редколегії 22.11.2011